

Martha Nussbaum, Frontiers of Justice. Disability, Nationality, Species Membership, Cambridge, Mass. & London, England: The Belknap Press of Harvard University Press 2006, 487 p.

In dit aan de overleden John Rawls opgedragen werk snijdt Martha Nussbaum drie indringende problemen aan, die naar haar mening in het oeuvre van diezelfde John Rawls onvoldoende aan bod zijn gekomen. Wat betekent de Rawlsiaanse conceptie van rechtvaardigheid voor mensen met een ernstige lichamelijke of verstandelijke handicap, of voor mensen in ontwikkelingslanden, of voor dieren? Veel te weinig, in de ogen van Nussbaum. Om die reden pleit zij in dit boek, dat uit een zestal kloeke hoofdstukken bestaat, voor een vrijwel volledige herziening van zijn theorie.

Dat is een prikkelende en ambitieuze werkwijze. Niet alleen confronteert zij, via Rawls, de hedendaagse politieke filosofie met uit de liberale traditie voortgekomen oogkleppen; zij gaat vervolgens nog een stap verder en pro-

beert, denkend vanuit 'het beste' dat die liberale traditie naar haar indruk heeft voortgebracht – en dat is het werk van Rawls – die traditie weer een stap verder te brengen.

In feite kan deze publicatie van Nussbaum worden beschouwd als een uitgebreide voetnoot bij een opvallende passage uit Rawls' *Political Liberalism* (New York: Columbia University Press 1993, p. 20-21) waarnaar Nussbaum dan ook verwijst. In deze passage stelt Rawls expliciet dat hij vooral nog bewust geen oog heeft willen hebben voor de rechten van mensen met tijdelijke of permanente lichamelijke of verstandelijke handicaps of voor internationale kwesties van rechtvaardigheid of voor wat verschuldigd is aan dieren en de rest van de natuur. Hij heeft daar een duidelijke reden voor: de

fundamentele vraag naar rechtvaardigheid die allereerst moet worden beantwoord, gaat volgens Rawls over iets anders: 'namely, what is the most appropriate conception of justice for specifying the terms of social cooperation between citizens regarded as free and equal and as normal and fully cooperating members of society over a complete life?' Pas als deze hoofdvraag is beantwoord, kan de theorie worden uitgebreid en eventueel worden gecorrigeerd en aangepast, om ook die andere rechtvaardigheidsproblemen te omvatten. Overigens betwijfelt Rawls in dezelfde passage al bij voorbaat, of dat in alle gevallen wel zal lukken. Voor wat betreft het internationale vraagstuk van rechtvaardigheid heeft Rawls in *The Law of Peoples* (1999) gepoogd om dat hiaat in zijn theorie op te vullen, maar deze poging heeft niet iedereen, inclusief Nussbaum, overtuigd. Op de andere genoemde terreinen is het van de kant van Rawls betrekkelijk stil gebleven.

Nussbaum heeft de handschoen nu opgepakt. En ze begint voortvarend als zij in het tweede en derde hoofdstuk ingaat op de vraag waarom Rawls de gehandicapte burger buiten zijn theorie van rechtvaardigheid heeft willen houden. Het heeft te maken met het feit dat Rawls voortbouwt op de contractstheoretici enerzijds en op Kants praktische wijsbegeerte anderzijds. Van de contractstheoretici nam Rawls over dat mensen de burgerlijke samenleving willen ingaan omdat zij uit zijn op wederzijds voordeel, dat in de uitgangssituatie ontbreekt. Om het draagvlak voor zijn theorie te vergroten, vindt Rawls het belangrijk dat mensen, uiteraard onder de ethisch geladen voorwaarden die zijn sluier van onwetendheid met zich meebrengt, uit een welbegrepen eigenbelang – en niet uit gevoelens van compassie of uit solidariteit – voor zijn rechtvaardigheidsprincipes kiezen. Iedereen moet erop kunnen vertrouwen dat hij of zij er beter van wordt. Maar dat laatste gaat een stuk beter als men in de oorspronkelijke positie 'aan elkaar gewaagd' is en van de premisse uit mag gaan dat iedereen (van welk ras, geslacht, talent, sociaal-economische positie, enzovoort, ook), binnen een zekere bandbreedte, over de 'normale' capaciteiten beschikt die nodig zijn om een productief leven te leiden. Dus is er achter de sluier van onwetendheid geen plaats voor de

in de tweede plaats de mensengemeenschap als geheel, die daarvoor verantwoordelijk zijn. Vanuit deze 'platte' theorie kunnen de belangen van mensen met een ernstige handicap volgens Nussbaum veel beter worden behartigd dan vanuit het ingenieuze maar beperkte rawlsiaanse model. De pluralistische capabiliteitenbenadering maakt bovendien duidelijk dat het in een rechtvaardige samenleving om veel meer gaat dan om rationaliteit en om economische productiviteit, waarop bij Rawls zoveel nadruk ligt. Nussbaum stelt dat men mensen met ernstige handicaps tekort doet door hen bijvoorbeeld slechts financiële compensatie te bieden om hun Ausgangssituatie te verbeteren. Het gaat erom dat de basisstructuur van de samenleving zo wordt ingericht dat ook deze mensen althans op een minimaal niveau kunnen floreren op alle genoemde gebieden. Soms zullen mensen door hun handicaps in het geheel niet in staat zijn om bepaalde capabiliteiten te ontplooiën: in dat geval moeten hun rechtsbelangen op die punten voor hen worden waargenomen door anderen. In een interessante passage laat Nussbaum aan de hand van enkele praktijkvoorbeelden zien dat een flexibel stelsel van juridische vormen van vertegenwoordiging maximaal recht kan blijven doen aan de vermogens en capaciteiten van de vertegenwoordigden zelf. De regie over het eigen leven moet dan ook, zo veel mogelijk, bij die laatsten blijven liggen.

Op min of meer dezelfde wijze gaat Nussbaum te werk als zij in het vierde en vijfde hoofdstuk problemen van globaal onrecht aan de orde stelt. Ook op dit front schiet Rawls volgens Nussbaum tekort. Zijn theorie zoals die onder meer is uitgewerkt in *The Law of Peoples* is om te beginnen al onbruikbaar omdat Rawls nationale staten beschouwd als min of meer in zichzelf besloten, gefixeerde entiteiten. De globalisering is in de huidige eeuw al zover voortgeschreden dat deze assumptie volkomen gedateerd is. Ook het contract dat Rawls zich in deze sfeer voorstelt, is veel te beperkt, meent Nussbaum. Zo vindt zij het bijzonder ergerlijk dat ook niet-liberale staten met een zeker respect voor mensenrechten en 'fatsoenlijke' hiërarchische structuren, op voet van gelijkwaardigheid aan de contractsprocedure (zoals uitgewerkt in *The Law of Peoples*) deelnemen. Ze wijst erop dat in zulke staten grote ongelijkheden kunnen bestaan, die in de door Rawls gekozen benadering gewoonweg in stand zouden blijven. Rawls meent immers dat de internationale sfeer vooral ziet op vragen van oorlog en vrede, en dat er slechts bij zeer ernstige mensenrechtenschendingen (bijvoorbeeld bij genocide) voldoende reden aanwezig is voor internationaal ingrijpen. Ten slotte is Rawls tegen herverdeling van goederen tussen rijke en arme landen, vanuit de gedachte dat welvaart uit de basisstructuur van de staten zelf voort moet komen. Nussbaum is dat niet met hem eens: de arme landen kunnen niet op eigen kracht hun armoede van zich afschudden, nu andere landen en organisaties daar mede debet aan zijn.

Nussbaum stelt daartegenover dat eigenbelang en wederzijds voordeel ook in de internationale context niet de dienst mogen uitmaken. Elke wereldburger moet solidariteit betonen met al zijn medewereldburgers. De mensen en landen die het beter hebben, moeten een financiële en morele bijdrage leveren aan tal van economische, politieke en morele instituties om de hele wereldbevolking op een bepaald minimumniveau te laten floreren, overeenkomstig de al eerder geschetste capabiliteitenbenadering. Hoe dat precies in zijn werk moet gaan, laat Nussbaum, die slechts hints geeft, in het vage. Zij heeft bijvoorbeeld geen idee hoe tegenstrijdige belangen en claims tegen elkaar zouden moeten worden afgewogen. Zij vindt dat op alle terreinen tegelijkertijd vooruitgang moet worden geboekt of in ieder geval zo veel mogelijk. Voorts ziet zij meer in morele overtuiging (*'persuasion'*) van onwillige of falende landen dan in wapens; en heeft zij hooggespannen verwachtingen van het huidige mensenrechtendiscours. Daarmee gaat zij te kort door de bocht en blijft zij helaas te veel steken in goede bedoelingen en *wishful thinking*.

Het uitvoerige zesde hoofdstuk is aan de relatie tussen mens en dier gewijd. Volgens Nussbaum wordt ook deze relatie beheerst door rechtvaardigheid en niet door compassie zoals Rawls meent. Ook dieren zijn wezens met een inherente waardigheid, die moeten kunnen floreren overeenkomstig hun bijzondere eigenschappen en vermogens. Daartoe komen ook dieren rechten toe, die door menselijke bemiddeling effectief moeten worden gemaakt. Dit merkwaardige hoofdstuk is onmiskenbaar het zwakste deel van het boek. Haar moreel geladen capabiliteitenbenadering veronderstelt immers dat 'goede' eigenschappen moeten kunnen floreren, en 'slechte' eigenschappen moeten worden onderdrukt. Nussbaum, die voor individuele dieren zegt te willen opkomen en slechts in het verlengde daarvan geïnteresseerd is in het voortbestaan van dieren als soort, schrikt er niet voor terug om ook dieren op te willen voeden tot morele wezens. Zij gruwet van dieren die elkaar het leven zuur maken, en trekt daaruit verstrekkende conclusies. Zij zou bijvoorbeeld liefst willen voorkomen dat leeuwen antilopes verslinden, maar wil ook leeuwen hun capabiliteit om te jagen niet zomaar ontnemen: een 'bal aan een veer' zou uitkomst bieden, maar waar hang je die op in de wildernis? Ergens anders merkt zij op: 'What about intraspecies harms? This is a very complicated issue. On the one hand there are some harms that we can straightforwardly oppose and prevent, such as assaults on infants by parents, and harsh policies toward sick, disabled, or elderly species members. Whether among domestic animals or 'in the wild', human beings are obliged to intervene to prevent these abuses' (p. 399). Op dezelfde bladzijde stelt zij dat dieren, net als mensen recht hebben om samen te leven 'in relation with species not their own, including the human species, and the rest of the natural world. This capability, seen from both the human and the ani-

mal side, calls for the gradual formation of an interdependent world in which all species will enjoy cooperative and mutually supportive relations. Nature is not that way and never has been. *So it calls, in a very general way, for the gradual supplanting of the natural by the just.*' (p. 399-400, curs. WV). Die buitenaardse laatste stap hebben Kant (die anders dan Nussbaum denkt wel degelijk een natuurminnaar was) en in zijn kielzog Rawls terecht nooit willen nemen. Mensen moeten hun morele en juridische maatstaven niet willen opdringen aan andere wezens die het spel van het recht niet machtig zijn en niet in hun naam willen spreken. Dat mensen in hun omgang met dieren (en met al het leven op deze planeet) een zware verantwoordelijkheid dragen, die juridisch moet worden verankerd en nog veel verder uitgebouwd, is inmiddels wel onomstreden, maar Nussbaums visie is op dit punt niet verhelderend.

This article is protected by copyright. For more information, please go to the journal website at <http://www.blackwell-synergy.com/doi/abs/10.1111/j.1467-9752.2007.00301.x>. Bezoeker

Nussbaums zesde hoofdstuk is zo teleurstellend dat het een schaduw werpt over de rest van haar hartstochtelijk geschreven boek. Want stel dat we zouden instemmen met haar altruïstische mensbeeld en er met haar van uitgaan dat solidariteitsgevoelens door opvoeding en onderwijs universeel gemaakt kunnen worden. Dan nóg gaat haar betoog mank aan een dweperig wensdenken, aan de gemakzuchtige gedachte dat met het toekennen van claims aan alle slachtoffers ter wereld (of dat nu mensen met een handicap, sloppenwijkbewoners of dieren zijn), en wel op alle gebieden die het leven waardevol maken, het met de wereld hopelijk nog wel een keer in orde komt. Voorts wordt pijnlijk duidelijk hoe simplistisch Nussbaums rechtsopvatting is: rechten zijn bij haar altijd claims die een inspanningsverplichting van de Staat of van de internationale gemeenschap vereisen (een soort tweede generatie grondrechten), waarvan algemeen bekend is dat die uiterst moeilijk af te dwingen zijn. Sterker nog, een oneindige proliferatie van dit soort publiekrechtelijke claims zoals door Nussbaum wordt voorgestaan, zal de mondiale en de nationale rechtssystemen meer kwaad dan goed doen. Zo zullen bijvoorbeeld inheemse volkeren die nog met dieronvriendelijke pijn en boog op wilde dieren durven te jagen ongetwijfeld de eerste slachtoffers van Nussbaums dierenrechten worden. Dit soort dilemma's zijn omnipresent, maar Nussbaum ontduikt telkens de vraag hoe met concurrerende claims moet worden omgegaan. Dat het recht om effectief te kunnen zijn niet alle problemen kan oplossen, maar noodzakelijkerwijs complex is en vele beperkingen kent, is een stelling die aan Nussbaum niet besteed is.

De verdienste die dit boek toch heeft, ligt vooral in de verhandelingen die aan de rechten van mensen met handicaps zijn gewijd. Op dat terrein boekt zij wel degelijk vooruitgang en heeft zij het denken in het voetspoor van Rawls weer een stapje verder gebracht.

Wouter Veraart (Amsterdam)